

Жумабекова Т.А.

УКУКТУК МАМЛЕКЕТТИ КУРУУ ЖАНА АДАМ УКУКТАРЫНЫН ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Жумабекова Т.А.

ПОСТРОЕНИЕ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА И ПРОБЛЕМЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

T.A. Zhumabekova

BUILDING THE RULE OF LAW AND HUMAN RIGHTS ISSUES

УДК: 349:336.71 (04)

Тилекке каршы, Кыргызстан, ошондой эле башка постсоветтик өлкөлөр жарыялаган укуктук мамлекетти куруу максаттарынын айрым бөлүгү декларативдик мүнөздө, ырааттуу ишке ашырылбайт, демократиялык принциптерден четтөө, коррупциялык тенденциялардын тереңдеши, бийликти кыянаттык менен пайдалануу менен айкалышып жатат, бул, акыр аягында, өнүгүүнүн жалпы жана конкреттүү натыйжаларына таасир этүүдө. Макалада адам укуктарынын проблемалары каралаган.

Негизги сөздөр: укук, укуктук мамлекет, конституциялык түзүлүш, камсыз кылуу, кепилдик берүү.

К сожалению, провозглашенные Кыргызстаном, как и другими постсоветскими странами, цели построения правового государства в определенной своей части имеют декларативный характер, осуществляются непоследовательно, совмещаются с отступлениями от демократических принципов, углублением коррупционных тенденций, злоупотреблениями властью, что, в конечном счете, сказывается на общих и конкретных результатах развития.

Ключевые слова: право, правовое государство, конституционный строй, обеспечение, поручительство.

Sorry, proclaimed Kyrgyz Republic, like other post-Soviet countries, the goal of building a legal state to some of its parts are of declarative nature, are neposedov enforcement, combined with deviations from democratic principles, deepening corruption trends, abuses of power, which in the account, affecting the overall and specific development outcomes.

Key words: law, legal state, the constitutional order, security, surety.

Кыргызстан укуктук мамлекетти жана жарандык коомду курууга багытты жарыялашы мындан ары адам укуктары жагындагы иш жаңыча жүргүзүлөөрүн жана мамлекеттик иштин аталган багыты эми анын башка багыттарын сүрүп чыгарып, алдыңкы планга чыгаарын болжолдойт. Анткени курулуп жаткан мамлекетте, ошондой эле курулган укуктук мамлекетте адам, анын жашоосу, ден соолугу, эркиндиги, бакубаттуулугу бийик социалдык дөөлөттөр болуп саналат, аларды эске алуу менен бүткүл мамлекеттик саясат калыптанууга тийиш.

Тилекке каршы, Кыргызстан, ошондой эле башка постсоветтик өлкөлөр жарыялаган укуктук мамлекетти куруу максаттарынын айрым бөлүгү декларативдик мүнөздө, ырааттуу ишке ашырылбайт, демократиялык принциптерден четтөө, коррупциялык тенденциялардын тереңдеши, бийликти кыянаттык менен пайдалануу менен айкалышып жатат, бул,

акыр аягында, өнүгүүнүн жалпы жана конкреттүү натыйжаларына таасир этүүдө.

Айтылган сөздөрдү, эң ириде постсоветтик өлкөлөрдүн өзгөчөлүктөрүнө тиешелүү сөздөрдү эске алуу менен, ошого карабастан, адам укуктарын бекемдөөгө карай улам өсүп бараткан багыт алуу, аларга кепилдик берүү, камсыз кылуу, коргоо жана турмушка ашыруу калыптанып жаткан укуктук мамлекеттин мүнөзү жана табияты менен шартталат деп ырастоого болот, ага башкаруунун, жөнгө салуунун жана таасир этүүнүн укуктук каражаттарынын артыкчылыгы, анда байкалып жаткан гуманисттик башталыштардын, гуманизациянын, мамлекеттик түзүмдөрдүн калк үчүн ачыктыгынын күчөшү мүнөздүү. Укуктук мамлекет мажбурлоо жана зомбулук чараларын кыянаттык менен пайдалана албайт, ушунун аркасында тиешелүү натыйжага жетишилет.

Көрүнүп тургандай, калыптанып жаткан укуктук мамлекеттин бүткүл түзүлүшү, ага мүнөздүү болгон мыйзам ченемдүүлүктөр ага адам укуктарын бекемдөө, камсыз кылуу, кепилдик кылуу жана коргоо боюнча биринчи кезектеги ишке дем берүүгө тийиш. Мындай ой сонку учурдагы илимий-теориялык адабиятта бара-бара бекемделүүдө. Г.Искакованын айтымы боюнча, «укуктук мамлекет, жарандык коом, демократия мамлекеттик бийлик өзүнүн программаларын жана ишин адамдын жалпы таанылган укуктарына жана эркиндиктерине негиздегенде гана мааниге ээ болот» [30, 34-б.].

Ушундай милдеттерди чечүүгө мамлекеттин бардык мурдагы ар түрдүүлүктөрү ыңгайлашкан эмес. Аларга мүнөздүү болгон этатизм белгилеринин басымдуулук кылышы адам укуктары жагындагы ишти жандандыруу жөнүндө маселени коюуну татаалдандырган: анткени көптөгөн адамдардын (өзгөчө калктын төмөнкү жана орто өкүлдөрүнүн ичиндеги) субъект экендиги алар тарабынан тар, кыскартылган, толук эмес катары ойлонулган, ошондон улам алар кеңири укуктарды берүүгө муктаж болбогон сыяктуу.

Буга карата таптакыр башкача мамиле укуктук мамлекет концепциясы коомдук пикирде өзүнө жол ача баштаган мезгилде байкалган жана анын таасири астында мамлекеттик курулуштун практикасында аны демократиялаштыруу жана гумандаштыруу тарабына оң жылыштар белгиленген. Ал эми укуктук мамлекетке түздөн-түз өтүү жөнүндө маселе күн

тартибине коюлган учурда адам укуктарына мамиле түп тамырынан өзгөрүп, башка мааниге ээ болгон.

Бул проблемалардын комплексин чет өлкөлүк жана ата-мекендик юридикалык илимдин материалдарында талдагыбыз келет. Эң башында анда адам укуктарын камсыз кылууга жана турмушка ашырууга кандайдыр-бир олуттуу көңүл бурулган эмес, ал эми бул жагынан мамлекеттин иши анын өкүм сүрүшүнүн өзгөчө багыты катары каралган эмес, анын мамлекеттин функцияларына тикелей же жок дегенде кыйыр тиешеси болгон. Ошол мезгилдеги (өткөн кылымдын 50-60-жылдары) мамлекет таануучу илимпоздордун эмгектерине ылайык социалисттик мамлекеттин ички функцияларынын тизмеси чарбалык-уюштуруу жана маданий-тарбиялык функцияны, ошондой эле эмгек ченемине жана керектөө ченемине контролдук кылуу функциясын камтыйт; бул тизмеде адам укуктары жагынан мамлекеттин иши үчүн өз алдынча орун турмак, кандайдыр-бир экинчи даражадагы орун болгон эмес. Мисалы, советтик жана ага каршы турган буржуазиялык мамлекеттердин таптык жана жалпы социалдык функцияларынын курамы жөнүндө кең-кесири ой жүгүртүп, Л.И. Каск аталган мамлекеттердин адам укуктары чөйрөсүндөгү милдеттери жөнүндө таптык сөз кылган эмес, ага байланышкан ишти алардын жетектөөчү, башкы гана эмес, ошондой эле туунду, негизги эмес функцияларынын катарына чыгарган эмес [31, 16-б.]. Адам укуктарын мамлекеттик камсыз кылуу, кепилдик кылуу жана коргоо кандайдыр-бир олуттуу мааниге ээ эмес жана мамлекеттин функцияларынын проблемасына тиешеси жок деген тыянак чыгарууга туура келген.

Кийинки жылдары мамлекеттин адам укуктары менен байланышкан ишине илимпоздордун көз караштары өзгөрө баштады. Эми ага мурдагыга караганда алда канча зор маани берилди, бирок ал өз алдынча эмес, мамлекеттик иштин айрым башка багыттары менен комплексте каралды. Алсак, мамлекеттин жана укуктун жалпы теориясынын 4 томдук монографиясынын авторлору социалисттик укук тартибин, социалисттик менчикти, жарандардын укуктары менен эркиндиктерин коргоо функцияларынын катарына кошкон [63, 174-б.]. Бул пикирдин жаны бек болуп чыкты жана аны азыр учурдагы бир катар юрист-илимпоздор жактайт. Мисалы, М.И. Байтин менен И.В. Сенякин – жарандардын укуктары менен эркиндиктерин, менчиктин бардык формаларын, укук тартибин коргоо функциялары жөнүндө [114, 70-б.], ал эми Л.А. Морозова жарандардын укуктары менен эркиндиктерин коргоо, мыйзамдуулукту жана укук тартибин камсыз кылуу жөнүндө кеп кылат [73, 68-б.].

Ошондой эле адам укуктары жагынан мамлекеттин иши мамлекеттин өзгөчө кайтаруучу функцияларынын бир бөлүгүн түзөт, ал мамлекеттик коргоонун (бул сөздүн кеңири маанисинде алганда) бардык объектерине: конституциялык түзүлүшкө, мамлекеттин коопсуздугуна, мыйзамдуулукка, укук тарти-

бине, (социалисттик) менчикке жайылтылат деген пикир бар [47, 34-б.]. Башка илимпоздор болсо бүткүл калктын же анын бир бөлүгүнүн укуктары менен эркиндиктерин коргоону мамлекеттин социалдык функцияларынын курамына кошот, ага ошондой эле адамдардын социалдык муктаждыктарын коргоо, калктын зарыл турмуш деңгээлин колдоо, эмгектин, ага акы төлөөнүн, турмуш-тиричиликтин зарыл шарттарын жана башкаларды камсыз кылуу боюнча чараларды жүзөгө ашыруу кирет [88, 241-б.].

Ошентсе да бул көз караштарды ар тараптан жана кунт коюп көңүл буруу менен андап-түшүнүүнүн натыйжасында: мамлекеттин коргоо функциясы менен камтылган коргоо объекттери анчалык көп түрдүү эмеспи деген айрым шектенүүлөр келип чыгат. Конституциялык түзүлүштү, өлкөнүн коопсуздугун, мыйзамдуулукту жана укук тартибин жана жарандардын укуктары менен эркиндиктерин бир деңгээлге коюуга болобу? Мамлекеттин коргоо ишинин кийинки түрү укуктар менен эркиндиктер субъектинин өзгөчөлүктөрүн, ал үчүн булардын өтө маанилүүлүгүн эске алууга тийишпи? Калктын укуктары менен эркиндиктерин коргоону мамлекеттин коргоого караганда, камсыз кылуу-түзүүчүлүк багытына ээ болгон социалдык функциясына кошуу ошондой эле ойдогудай эмес көрүнөт. Мамлекеттин өкүм сүрүшүнүн ушул ар түрдүү багыттарын бириктирүүнүн жасалма мүнөзү оркоюп көрүнүп турат.

Ушул ой-пикирлерден улам жарандардын укуктары менен эркиндиктерин коргоону мамлекеттин коргоо функцияларынан бөлүү, менчикти, укук тартибин, мыйзамдуулукту жана башкаларды коргоо боюнча иштин багыттарын чектөө жана маңызы боюнча кыйла кеңейтүү зарыл болгон башка функциянын негизине которуу максатка ылайык. Биздин көз карашыбыз боюнча, адам укуктарын коргоо жагынан мамлекеттин ишин аларды коргоого гана алып барып такоого болбойт: адам укуктарын бекемдөө, камсыз кылуу жана кепилдик кылуу, аларды жүзөгө ашырууга көмөктөшүү боюнча мамлекеттин иш-чаралары (алда канча көп эмес болсо да) бир кыйла маанилүү болуп саналат. Анын үстүнө мамлекеттин ишинин аталган бардык түрлөрү бири-бирине өтө жакын, анын тектеш багыттары болуп саналат; аларды бири-биринен ажыратууга, өзгөчө жана обочо кароого болбойт, анткени акыр аягында алар белгилүү биримдикти жана бүтүндүктү билдирет.

Ошентип, адам укуктарын бекемдөө, камсыз кылуу, кепилдик кылуу жана коргоо, ошондой эле аларды жүзөгө ашырууга көмөктөшүү боюнча мамлекеттин өзгөчө функциясы жөнүндө айтууга болот, анда өз алдынча функциянын бардык атрибуттары бар: анын башка функциялардан айырмаланган спецификалык айырмасы (адамдын турмуш-тиричилигинин укуктар менен эркиндиктерге ээ болуу жана аларды пайдалануу менен байланышкан чөйрөлөрүнө мамлекеттин таасири), жүзөгө ашыруунун уюштуруу жана укуктук формалары жана ыкмалары, өзүнүн объекти жана башкалар бар. Мамлекеттин ички функцияларынын системасында өз ордун ээлеп,

ал бара-бара алардын ичинен маанилүүлөрдүн катарына чыгат.

Мамлекеттин адам укуктары менен байланышкан өз алдынча функцияларын түзүү зарылчылыгына негизденип, эң ириде, алардын өлкөнүн калкы үчүн, ошондой эле мамлекет үчүн биринчи кезектеги маанисине таянуу керек. Адам укуктары ага өзүнүн максатына жетүүгө, өзүнүн жеке чыгармачыл, өндүрүштүк-эмгектик, социалдык потенциалын көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Өзүнчө алганда укуктардын ар бири адамга мамлекеттик, коомдук турмуштун тигил же бул чөйрөсүнө аралашууга, ага өзүнүн күчүн жана билимдерин жумшоого жана аны менен байланышкан маселелерди чечүүгө катышууда иштөө, анын ичинде башкаруу жөндөмдөрүнө ээ болууга, кудуретин жана өнөрүн өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет. Ал эми бардык укуктардын жыйындысы адамдын алдында түзүүчүлүктүн, жигердүүлүктүн, өзүн өркүндөтүүнүн кеңири мүмкүнчүлүктөрүн ачат. Тескерисинче, зарыл укуктардын жоктугу, алардын чектелүү болушу, кыскартылышы, декларативдүүлүгү адамга толук өлчөмдө аракеттенүүгө мүмкүндүк бербейт, мамлекеттеги жана коомдогу иштердин абалына реалдуу таасир этүүгө аны мүмкүнчүлүктөрдөн ажыратат же кыйла тарытат, адамдын экинчи даражадагы мааниси жөнүндө пикир түзөт. Айтылгандар ар бир адамдын турмушунда укуктардын зор артыкчылыгы жөнүндө тастыктап турат: алар адам алдына койгон максаттар менен милдеттерге жетишүүсүн жеңилдетет, анын ишин жигердештирүү үчүн кошумча стимулдарды калыптандырат, анын саамалыктары үчүн мыйзамдуу жана расмий негизди түзөт [9, 14-б.].

Бирок адам укуктарынын мааниси ушуну менен бүтпөйт. Аларды жарыялоого, алардын реалдуулугун жана аныктыгын камсыз кылууга, эң оболу, албетте, жарандар кызыкдар, бирок алар менен чектелбейт. Мамлекет да буга көңүл кош эмес. Кырдаал ойдогудай болгон шартта ага жарандар толук укукту пайдалануусу жана ошонун өзү менен экономикалык, социалдык жана руханий процесстердин жигердүү катышуучулары болушу пайдалуу. Мамлекеттик бийликтин бирден бир булагы жөнүндө конституциялык ченем буларды болжолдойт: аны түзгөн (эл) адамдар коомдук мамилелердин толук укуктуу субъекттери болуп саналат, өзү жана өзүнүн ниеттери жөнүндө ар кандай жагдайларда айта алат, өз пикирлерин коргоого, аларды турмушка ашыруу үчүн күрөшүүгө кудуреттүү. Башка сөз менен айтканда, калктын социалдык, саясий, эмгектик, руханий-интеллектуалдык менталдуулугунун даражасы, анын мамлекеттик жана коомдук иштерге мамилеси, ушундай компоненттердин айкашынын пропорциялары, булар бийлик түзүмдөрүнүн ишин жакшыртууга кызыкдарлык катары анын мамлекетке тиешелүүлүгүн мүнөздөйт же, тескерисинче, ага көңүл коштук жарандар укуктар менен камсыз болушунун деңгээлине тикелей же кыйыр түрдө байланыштуу. Аталган көрсөткүчтөрдөн түзүлгөн «коомдогу жагдай» мамлекет үчүн өтө маанилүү, себеби ал ар

бир адамдын укуктары жана камкордук көрүүгө тийиш.

Ошондуктан адам укуктары, биринчиден, өкүмдарлыкка бөгөт болууга жана коомду өркүндөтүүнү, анын жогору карай өнүгүшүн аныктоого кудуреттүү күч болуп калды жана, экинчиден, адамдын, автономдуу инсандын жогорку укуктун статусун бекемдеген, суверен – саясий бийликтин булагы катары мамлекеттин абалына тең ата болгон социалдык башталыш болуп калды деп ырастаган С.С. Алексеев туура айтат [5, 511-б.]. Мында мамлекеттин ролу ал «адамдын жана жарандын негизги укуктарын турмушка ашыруу үчүн зарыл шарттарды түзүүгө, укуктук принциптерге ылайык гана иштөөгө, укуктук түрдө уюштурулууга тийиш» экендигинде турат. Мамлекетти укуктук жактан уюштуруу ага укуктук мамлекеттин касиетин берет [69, 242-б.].

Эгерде адам укуктарын жүзөгө ашыруунун бүткүл циклин алар келип чыгышынан жана расмий таанылышынан, анын ичинде аларды камсыз кылуудан, кепилдик кылуудан, коргоодон тартып жана иш жүзүндө турмушка ашырууга чейин алсак, анда анын көп стадиялуулугу жана көп этаптуулугу жөнүндө тыянакка келбей коюуга болбойт. Мында бул циклин ар бир этабынын, ар бир стадиясынын жергиликтүү мааниси гана бар жана алар калган этаптардан жана стадиялардан өзүнчө алганда цикл жөнүндө бүтүн, толук түшүнүктү бербейт, алар калган бардык этаптардын жана стадиялардын өкүм сүрүшүнүн жана өнүгүшүнүн натыйжалары менен сөзсүз түрдө толукталууга тийиш. Кээде алгачкы этаптар жана стадиялар социалдык-экономикалык, саясий мүнөздөгү факторлордон өсүп чыгып, «юридикалык» деген түскө бара-бара гана ээ болот жана алардын колдонулушунун жана өнүгүшүнүн натыйжалары дароо эле юридикалык боло калбайт. Ушундай учурларды талдап, И.Е. Фарбер мындай деп жазат: «Адам укуктары юридикалык илимдер үчүн өтө маанилүү болгонуна карабастан, юридикалык эмес, жалпы социологиялык категория болуп саналат» [122, 35-б.].

Айрым табигый укуктарды карап чыгып жана «адамдын негизги укуктары аларды мамлекеттик таанууга карабастан, коомдук өнүгүүнүн натыйжасы, ар кандай материалдык жана маданий жыргалчылыктарга ээ болууга адамдын социалдык мүмкүнчүлүктөрү катары өкүм сүрөт» деген тыянакка келип, И.Е. Фарбер мындай деп корутундулайт: «Адам укуктары аларды мамлекет таанылмайынча юридикалык мүнөзгө ээ болбойт».

Ой жүгүртүүнүн келтирилген жүрүшү адам укуктары менен байланышкан айрым көрүнүштөр юридикалык эмес өңүттөн (бирок юридикалык өңүткө жакын) юридикалык өңүткө кандай өтө тургандыгын жана бул кандай практикалык мааниге ээ экендигин көрсөткөн негиздүү, белгилүү мааниси бар деп эсептелет. Анткени, адабиятта белгиленгендей, «теория жана практика адам укуктарын баяндоо үчүн зарыл ылайыктуу каражат катары мыйзамды маанисин тааныбай кое албайт. Мыйзамда жазылган алар ачыктыкка ээ болот, ал укуктардын бүтүндөй

спектри менен такталат алардан тигил же бул укук түзүлөт. Бул укук мыйзамда санкциялар жана кепилдиктердин түрлөрү менен корголот» [93, 260-б.]. Буга адам укуктарын мыйзамдар менен коштоо аларга расмий маанини, зарыл мыйзамдуулукту берип, аларды мамлекеттик таануу, колдоо, камсыз кылуу жана кепилдик берүү чаралары менен чындай тургандыгын кошумчалай кетели.

Адамдын табигый укуктарынын мыйзамдарда бекемделген позитивдүү укукка айланышынын диалектикасын эсепке алуу зор мааниге ээ. Бирок мында адам укуктарынын табигый-тубаса мүнөзүнүн, ошондой эле аларды мыйзамда бекемдөөнүн маанисин төмөндөтүүгө болбойт. Мамлекеттердин укук чыгаруу практикасы мыйзам чыгаруучу бул факторлорду эске алгандыгы жөнүндө тастыктап турат. Алсак, АКШнын Конституциясынын IX түзөтүүсүндө «айрым укуктарды Конституцияда санап өтүү эл тарабынан корголуучу башка укуктарды тануу же аларга маани бербөө катары чечмеленүүгө тийиш эмес» деп айтылган. Бул жерде, биздин көз карашыбыз боюнча, мыйзам чыгаруучу адамдын табигый, кала берсе мыйзамда коштолбогон укуктарынын өз алдынча баалуулугуна таянат.

Бул жагынан 1993-жылдагы КР Конституциясынын 15-статьясынын 2-пункту андан ары кеткен: «Ар бир адамдын негизги укугу жана эркиндиги өзү төрөлгөндө эле кошо жаралат. Алар ыйык, ажыраткыс жана кимдир бирөөлөрдүн карасанатай аракетинен мыйзам, сот аркылуу корголо турган укугу жана эркиндиги катары таанылат» [40]. Мында табигый укук теориясы кандайдыр-бир таза, баштапкы түрүндө юридикалык актынын (конституциянын) текстине киргизилген жана анын курамы болуп калды. Адам укуктарын жүзөгө ашыруу процессин коштогон формалар дуушарланган башка модификация аларды (адам укуктарын) бекемдеген ченемдик милдеттендирүүлөр конкреттүү мамилелерге таасир этип, мүнөзү боюнча жалпы эмес, жекече-конкреттүү мааниге ээ болгон натыйжаларды пайда кылып жаткандыгында турат. Жалпы ченемдик милдеттендирүүлөрдүн конкреттүү мамилелерге таасиринин натыйжаларынын бири болуп жарандардын субъективдүү укуктарынын келип чыгышы саналат, бул мамилелерди объективдүү укук менен салыштырууга болбойт жана алар укуктук жөнгө салуу механизминде өз ордун ээлеп турат. Мыйзамга негизделген укук субъектин субъектиге көз каранды болбогон ушул мыйзамдын өзүнөн алыстатуу зарылчылыгын баса белгилеген Н.И. Матузовдуку туура [64, 33-б.].

М.С. Строгович жана башка айрым илимпоздор субъективдүү укуктар конкреттүү укук мамилелеринин алкагында гана эмес, ошондой эле өз алдынча өкүм сүрө ала тургандыгы жөнүндө өз көз карашын айтканда, бул пикир олуттуу каршылыкка дуушарланган. Мисалы, И.В. Фарбер аны бөлбөйт, себеби «укук мамилелеринен тышкары турган субъективдүү укуктардын өкүм сүрүшү жөнүндө ырастоо укуктардын милдеттерге жана милдеттердин укуктарга көз карандысыздыгын (же автономдуулугун) билди-

рет» [123, 31-б.]. М.С. Строговичтин жарандын шайлоо жана шайлануу укугу ага тиешелүү куракка жеткенден кийин «бул учурда шайлоо өтүп жатканына же алардын мөөнөтү али жете электигине же шайлоо болуп өткөнүнө карабастан реалдуу жана туруктуу» деген пикирин кандай кылабыз. Көрсөтүлгөн учурларда укуктук мамилелер али келип чыга элек, бирок бул ушул учурда жаран шайлоого жана шайланууга субъективдүү укуктун Булагы болуп саналбайт дегендикти билдирбейт.

Пикирлердин ушул кагылышуусун чечүүгө умтулуп, Н.В. Витрук жаңы көз карашты алдыга койду, ал инсандын субъективдүү укуктары зарыл жана маанилүү, бирок юридикалык байланыштардын өзгөчө (бирден бир) формасы болуп саналган укуктук мамилелердин гана эмес, бардык юридикалык байланыштардын элементтери болушу мүмкүн экендигинде турат, укуктук мамилелерден тышкары автор жалпы жана абсолюттук байланыштарды айырмалайт [22, 132-б.].

Айтылгандан көрүнүп тургандай, ар бир укук ал келип чыгышынын, персонификациялоонун, тариздөөнүн, камсыз кылуунун, турмушка ашыруунун жана коргоонун көз карашынан алганда, демейде бир жолку, бир жолу жүзөгө ашырылган актыга келип такалышы мүмкүн эмес. Тескерисинче, ал узакка созулган, бир катар стадиялардан же этаптардан турган процесс, анын бир стадиядан (этаптан) башкасына же кийинкисине өнүгүшү анын конкреттүү уюштуруу-укуктук формалары алмашуусу, өзгөрүп түзүлүшү, өркүндөтүлүшү менен коштолууда [13, 116-б.].

Ченемдик милдеттендирүү жекече мамилелерди жөнгө салып, аларга дароо эле толук түрдү албаган юридикалык форманы берип, кээде бири экинчисине өзгөргөн аралык белгилерди кабыл алууда. Бул процесстин ички логикасын андап-түшүнүү жана кайрадан жаратуу, анын өзгөчөлүктөрүн изилдөө, аны бир стадиядан (этаптан) тартып башкасына карай өнүгүшүнүн ырааттуулугун жана башкаларды чагылдыруу таанып-билүү маанисине ээ болуп гана тим болбойт, алар адам укуктарынын калыптанышынын жана өнүгүшүнүн жүрүшүнө жана динамикасына таасир этет.

Адам укуктарын бекемдөө, камсыз кылуу, кепилдик берүү жана коргоо, аларды толук ишке ашыруу процесстерин коштогон талаптарды сактоонун маанилүүлүгүн жана зарылчылыгын моюнга алып, ошондой эле бул процесстердин ойдогудай жүрүшүн татаалданткан, алардын жолунда кошумча тоскоолдуктарды жана бөгөттөрдү түзгөн, ушул көп кырдуу жана көп аспекттүү механизмдин ишин татаалданткан факторлорду табуу керек. Бул факторлордун ичине, атап айтканда, мамлекеттик жана коомдук турмушту этатизациялоого карай тенденциялар кирет, алар мезгил-мезгили менен жанданып, адамдардын мамилелеринин көпчүлүк чөйрөлөрүн камтыйт, кээде өлкөдөгү жалпы жагдайды катаалдантат. Этатизация мамлекеттик бийлик жүргүзүүнүн мүнөзүнө таасир этет, башкаруунун катаал, авторитардык

стилин таңуулайт, калктын аракеттенүү эркиндигин чектейт, мамлекеттик кийлигишүү, контролдоо, жөнгө салуу чөйрөсүн кеңейтет. Айтылгандардан улам, адам укуктары өлкөдөгү этатистик жанданууга таасир этпей койбойт.

Этатизация адам укуктарын бекемдөө, камсыз кылуу, кепилдик берүү жана коргоо жана аларды ишке ашыруу процессинин этаптарына жана стадияларына өзгөчө терс таасир этет, булар анын түздөн-түз аракеттенүү чөйрөсүнө камтылып калат. Көрсөтүлгөн процесстин «этатизациялоо очокторунан» кыйла алыс болгон жана анын «чыңалуучу», «кайноо температурасы» азыраак этаптарында жана стадияларында болсо анын таасири, албетте, төмөндөйт. Этатизациялоонун мамлекеттик жана коомдук турмушка таасиринин интенсивдүүлүк даражасын мүнөздөгөн ушул өзгөчөлүктөрдү эске алуу дурус, бирок алар дайыма эле «түз» байкала бербейт. Көп учурда этатизациялоонун калкаланган формалары кездешет, алар «бейтарап» же кала берсе демократиялык формаларын бетине кармайт; алардын анык жүзүн таануу анчалык оңой иш эмес.

Мамлекетти укукка баш ийдирүү боюнча иш дуушарланган оорчулуктар жөнүндө маселени чагылдырууда О.Э. Лейст Россиянын экс-Президенти В.В. Путиндин адам укуктары менен эркиндиктери, бүтүндөй алганда демократия үчүн башкы коркунуч аткаруу бийлигинен келип чыгат, ал өлкөнүн турмушун уюштуруп, мыйзамдарды колдонуп, администрациялык жол-жоболорду кыйла олуттуу бурмалай алат деген сөздөрүн келтирет. Мында О.Э. Лейст ушул сөздөргө тилектеш гана болбостон, ошондой эле аларды далилдер менен бекемдейт [49, 151-б.]. Чындыгында эле, аткаруу бийлигин ашкере күчөтүү – бул мамлекеттик жана коомдук турмушту этатизациялоонун көрсөткүчү, ага мыйзамдуу каражаттарды жана ыкмаларды колдонуу менен каршы туруу керек. Конституция аткаруу бийлигине карата айрым ооздуктоолорду жана каршы салмактарды (бирок керек болгондой анчалык санда эмес) карайт, аларды бийликти мыйзам чыгаруу жана сот бутактары колдонушу мүмкүн. Тилекке каршы, бийлик кала берсе ушул айрым ооздуктоолорду жана каршы салмактарды колдонбойт жана ошондуктан этатизациялоого карай тенденциялар эч жеңилдебей жатат [14, 17-б.].

Белгилүү болгондой, этатизациялоо көрүнүштөрү жарандардын шайлоо укуктарын жүзөгө ашырууга терс таасир этип жатат. Аткаруу бийлиги мурдагыдай эле бардык шайлоо комиссияларынын курамын дайындоо жана алмаштыруу боюнча ыйгарым укуктарды өз колунда топтоого умтулууда. Ал эми мурдагы шайлоолордун тажрыйбалары көрсөтүп тургандай, шайлоо комиссияларынын мүчөлөрү аларды шайлаган органдардын эркин аткарып, добуш берүүнүн жыйынтыктарын бурмалоого даяр.

Шайлоо комиссияларын түзүүнүн демократиялык ыкмаларына өтүү жарандарды шайлоо укуктарын турмушка ашыруу шарттарын жакшыртууга көмөктөшө алат. Мисалы, өнүккөн өлкөлөрдүн таж-

рыйбасын эске алуу менен, К. Мусин шайлоо комиссияларын же маслихаттар алардын курамына талапкерлерди көрсөтүшү боюнча, же алардын курамына саясий партиялардын өкүлдөрүн киргизүү аркылуу комплекттөөнү сунуш кылган [79, 24-б.]. Таза шайлоого жетишүү максатын көздөгөн башка ыкмалар да сунуш кылынган. Алардын кайсылар азыр иштелип чыгып аткан шайлоо мыйзамдарынын актыларынын негизин түзө тургандыгына жараша өлкө жакынкы жана алыскы келечекте бара турган жолдун демократиялуулук даражасы жөнүндө айтууга болот. Азыр шайлоо комиссияларын маслихаттар саясий партиялардын сунуштары боюнча түзөт.

Ушуга байланыштуу адам укуктары жагынан биринчи даражадагы проблема болуп алардын реалдуулугун жана жүзөгө ашырылышын камсыз кылуу саналат. Көп учурда адам укуктарына алардын декларативдүүлүгү, алардын бар экендигинин, катышып жатканынын, кандайдыр-бир кепилдиктер менен бекемделишинин тышкы көрүнүшү мүнөздүү, бул, акыр аягында, аларды пайдаланууда кандайдыр-бир натыйжалардын жоктугуна алып келет. Мыйзамга ылайык адамда укук кандайдыр бар болот, бирок ал аны иш жүзүндө пайдалана албайт. Ошондуктан бардык укукту ишке ашыруу, атап айтканда, укук колдонуу жана укук коргоо ишинде мамлекет адам укуктарын жарыялоого гана эмес, ошондой эле аларды камсыз кылууга, реалдуу бекемдөөгө, кепилдик берүүгө басым жасоого тийиш.

Адам укуктарынын кепилдиктери жөнүндө маселени дифференциалуу кароо керек. Кандайдыр-бир өлчөмдө мамлекет материалдык, саясий, идеологиялык кепилдиктерди пайдалана ала тургандыгын, бирок бул жагынан бардыгы эле (жана кала берсе көп эмеси) дайыма ага байланыштуу эместигин эске алуу зарыл. Бул жагынан ага карата айрым талаптар негизсиз болушу мүмкүн. Бирок адам укуктарын юридикалык кепилдиктер менен чыңдоо мамлекеттин милдети болуп саналат жана кепилдиктер, биздин көз карашыбыз боюнча, мамлекеттин Конституциясында, мыйзамдарында жана башка ченемдик укуктук актыларында бекемделүүгө тийиш.

Адам укуктарынын кепилдиктеринин ичинен демейки болуп мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын чечимдерине жана актыларына даттануу институту саналат. Азыр бул институт, мааниси боюнча алдыга чыгып, модификацияланууда. Анда аткаруу органдарынын жана кызмат адамдарынын чечимдерине сот тартибинде даттануу сыяктуу курамдын салыштырма салмагы өсүп жатат, ал мурда чектелүү көлөмдө, учурлардын так чектелген санында колдонулган жана ошондуктан өзүнүн натыйжалуулугун жана таасирдүүлүгүн көрсөтө алган эмес. Мамлекеттин жаңы актылары – Конституция, Жарандык, Жарандык-процесстик кодекстер, “Администрациялык укук бузуулар жөнүндө” кодекс, «Эмгек жөнүндө», «Массалык маалымдоо каражаттары жөнүндө», «Коомдук бирикмелер жөнүндө», «Саясий партиялар жөнүндө» жана башка мыйзамдар – талаш кырдаалдардын бир бөлүгүн чечүүнү

сотко алып чыгат. Бирок мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын чечимдерине даттануунун соттук формасынын мүмкүнчүлүктөрү азырынча жетиштүү пайдаланылбай жатат, анын үстүнө соттордун өтө коррупцияланышы жана алар иш жүзүндө аткаруу бийлигинин контролунда болушу адам укуктарына кепилдик берүүнүн ушул формасынын пайдалуулук даражасын төмөндөтүүдө.

Адам укуктарын жүзөгө ашыруу ишинде эл аралык укуктун өсүп бараткан ролу изилдөөчүүлөр тарабынан ар түрдүү бааланууда. Алардын айрымдарында адам укуктарын бекемдөөнүн ички мамлекеттик каражаттарынын артыкчылыгы жөнүндө мурдагы, салтка айланган түшүнүк көз көрүнөө басымдуулук кылат жана бул түшүнүктөрдү алар айрым модификациялары менен азыркы доорго алып чыгып, «ар бир адам өзү жашаган өлкөнүн конституциясында жана мыйзамдарында каралган социалдык, экономикалык, саясий, жарандык жана маданий укуктарга жана эркиндиктерге ээ» деп ырасташат [80, 92-б.]. Бул көз карашка ылайык эл аралык укуктун принциптери жана ченемдери ушул чөйрөдө айрым өлкөлөрдүн мыйзамдарында белгиленгендерди алда канча толук жүзөгө ашырууга көмөктөшүүгө гана кудуреттүү.

Башка изилдөөчүлөр болсо азыркы заманда адам укуктарын бекемдөө жана жүзөгө ашыруу процесстеринде эл аралык укуктун аныктоочу ролун дээрлик бир жактуу тааныйт. Мисалы, «Укуктун жана мамлекеттин жалпы теориясынын проблемалары» окуу китебинин авторлору адам укуктары боюнча маанилүү эл аралык актыларды кабыл алуу адамдын укук субъекти экендигине түп тамырынан өзгөртүүлөрдү киргизди жана анын негизги укуктары менен эркиндиктеринин универсалдуу топтомун аныктады деп эсептейт. «Эгерде адамдын кандайдыр-бир негизги укугу мамлекеттин конституциясына кирбесе, анда ал ушул мамлекетте ал конституциялык жактан бекемделишине карабастан таанылууга тийиш. Адам укуктары жагынан ички мамлекеттик укукка карата ички мамлекеттик укуктун артыкчылыгы эл аралык шериктештиктин жалпы таанылган принциби болуп саналат» [89, 222-б.].

Биздин көз карашыбыз боюнча, келтирилген эки көз караштын ичинен экинчиси чындыкка алда канча жакын, бирок аны баалоодо айрым чегинүүлөрдү жасоо керек. Эң ириде, алар конституцияларга тиешелүү, алар эл аралык укуктун жана улуттук мыйзамдардын катышын аныктоодо өзгөчө роль ойнойт. Кандай болгон күндө да, көрсөтүлгөн укуктук системалардын катышынын мүнөзү конституциялар менен коштолот, алардын көрсөтмөлөрү өтө маанилүү болуп эсептелет. Дал конституция эл аралык укуктан анын принциптеринин жана ченемдеринин артыкчылыгынын идеясын кабыл алып, өзүнүн улуттук ченемдик системаларын аны кыйшаюусуз сактоого багыттайт, ошонун өзү менен аларга өнүгүүнүн ушундай багытын берет. Эл аралык укуктун ички мамлекеттик мыйзамдарга караганда артыкчылы-

гынын принциптерин конституциялык бекемдөөдөн качуу мүмкүн эмес.

Бүтүндөй алганда адам укуктарын бекемдөөнүн, жөнгө салуунун, кепилдик берүүнүн жана коргоонун эл аралык жана ички мамлекеттик каражаттарынын ХХ-кылымдын ортосуна – ХХI-кылымдын башталышына мүнөздүү болгон жакындашуусунун зор мааниси бар. Ал каражаттардын аталган ар кандай түрлөрү үчүн адам укуктарына карата мамиленин бир жактуулугунан арылууга мүмкүндүк берет, алардын ар биринин алдында башка түрдүн жакшы жактарын жана артыкчылыктарын алуу жана салыштыруунун негизинде айрым жалпы жана конкреттүү маселелер боюнча алда канча мыкты варианттарды тандоо мүмкүнчүлүгүн ачат.

Ю.А. Тихомировдун айткандары боюнча, эл аралык укуктун ченемдери эгемендүү мамлекеттерде улам көбүрөөк бир түрдүү же окшош укуктук чечимдерди иштеп чыгуунун каражаты болуп калууда [115, 313-б.]. Өз кезегинде, айрым өлкөлөрдүн укук чыгаруу жана укук колдонуу тажрыйбасы эл аралык укуктун принциптерин жана ченемдерин калыптандыруу үчүн дем берген жагымдуу база болуп саналат. Көпчүлүк мамлекеттер адам укуктары жагынан өз алдынча функцияны түзүп жаткан сыяктуу эле, эл аралык укукта да адам укуктарына тиешелүү өзгөчө тармак бара-бара калыптанып жатат. «Бул тармак, - деп жазат В.А. Карташкин, - эл аралык укуктун башка тармактарынын ичинде өзгөчө орунду ээлейт, ал объекттин спецификасы жана укуктук жөнгө салуу ыкмасынын мүнөздүү белгилери, ички мамлекеттик укук менен тыгыз байланышы, азыркы эл аралык мамилелердин системасындагы мааниси жана көптөгөн башка өзгөчөлүктөрү менен аныкталат» [86, 451-б.].

Биз көрүп тургандай, адам укуктарын бекемдөө, камсыз кылуу, кепилдик берүү, коргоо жана жүзөгө ашыруу ишинде ички мамлекеттик мыйзамдардын жана эл аралык укуктун тынымсыз күчөп жана өсүп бараткан эриш-аркак аракеттенүүсү биринчиси үчүн да, экинчиси үчүн да өзүнүн өз ара пайдалуулугун көрсөттү. Ушундай эриш-аркак аракеттенүүнүн көп түрдүү механизми бекеринен иштелип чыгып, колдонууга киргизилип жана толук күчү менен иштеп жаткан жок, анын үстүнө ал этаптан этапка карай татаалданып, өркүндөтүлүп жана өнүгүп жатат. Убакыттын өтүшү менен эриш-аркак аракеттенүү механизми адамдардын турмуш-тиричилигинин чөйрөлөрүн камтышы дагы көбүрөөк кеңейет, анда эриш-аркак аракеттенүүнүн мурда болуп көрбөгөн формаларын жана ыкмаларын пайдаланууга негизделген жаңы звенолор пайда болот деп үмүттөнүүгө болот [16, 20-б.].

Адам укуктары проблемасынын узак тарыхы бар. Анын ар бир адамдын, ар бир социумдун, бүтүндөй алганда бүткүл калктын жашоо-тиричилигин камсыз кылуудагы маанилүү ролу коомдун калыптанышынын жана өнүгүшүнүн алгачкы кадамдарынан тартып байкалганына жана белгиленгенине карабастан, көптөгөн объективдүү жана субъективдүү себеп-

терден улам ага алиге чейин тиешелүү көңүл бурула элек. Бул проблема өзүнүн тиешелүү ордун тапканга чейин адамзаттын тарыхында бүтүндөй доорлор алмашты. Азыр анда көптөгөн аспекти бөлүнүп чыгууда, алардын ар бири проблеманын бир тарабына гана көңүл бурат жана ошондуктан аны бардык аспектилерде карап чыгуунун натыйжалары менен толукталууга тийиш. Адамдын көптөгөн укуктарынын табигый-тубаса мүнөзү, аларды мамлекеттин ченемдик актылары менен бекемдөө жана жөнгө салуу ниети, аларды жүзөгө ашыруунун стадиялуулугу жана этаптуулугу сыяктуу жана башка кырдаалдарды эсепке алуу олуттуу мааниге ээ. Эгерде мурда адамга укуктарды берүү толук бойдон мамлекеттин ниетине байланыштуу болсо жана көп учурда субъективдүү жана эркин мүнөздө болсо, убакыттын өтүшү менен бул процесстерге мамлекеттердин дүйнөлүк шериктештигинин таасири күчөдү. Азыркы учурда адам укуктарынын маселелери ички мамлекеттик жана эл аралык укуктук жөнгө салуу каражаттарын айкалыштыруунун негизинде гана чечилиши мүмкүн, бул ушул маанилүү иште бурмалоону жокко чыгарат же, кандай болгон күндө да, мындай мүмкүнчүлүктү азайтат.

Азыркы мамлекеттин айырмаланган өзгөчөлүгү анын функцияларынын көп түрдүүлүгүндө жана көп сандуу болушунда турат. Мында коомдун күчөп бараткан дифференциация процессинин жана аны менен байланышкан анын иштөө чөйрөлөрүнүн «бириндешинин» эсебинен мамлекеттин функцияларынын саны андан ары көбөйүшү мүмкүн, алардын ар бири мамлекеттик башкаруу, жөнгө салуу жана таасир тарабынан жарым-жартылай камтылат. Ага башка процесс – коомдун жашоо-тиричилигинин ар кандай чөйрөлөрүн бириктирүү, ирилештирүү, чогуу интеграциялоо каршы турат. Ошондуктан коомдук өнүгүүнүн айрым участкаларында мамлекеттин колдо болгон функцияларынын – байкаларлык өсүшүнө, ал эми башкаларында аларды айрым кыскартууга жол беребиз. Бирок бүтүндөй алганда өсүш кандайдыр-бир өлчөмдө кыскартуудан озот, буга байланыштуу мамлекеттин функцияларынын көп түрдүүлүгү, биздин көз карашыбыз боюнча, сакталат же кала берсе өсөт.

Мамлекеттин колдо болгон бардык функциялары маанилүү экенин өзгөчө баса белгилөө керек, бирок алардын ар биринин маанилүүлүгүн – ар башкача, ал ар кыл жагдайлар: анын мамлекеттин функцияларынын жалпы системасындагы орду, аны жөнгө салуу жана таасир этүү объекти, жүзөгө ашыруу натыйжасы, практикалык натыйжасы жана башкалар менен аныкталат. Функциялардын ар бири спецификалуу, өзүнө гана жүктөлгөн ролду аткарат, мамлекетте өзүнүн «жүгүн» көтөрөт. Бир да функция башкаларын алмаштыра албайт, ошондой эле алардын бардыгы бирөөнү, анын мааниси кандай болсо да, алмаштыра албайт.

Мамлекеттин бардык функциялары бири-бирине карата айрым субординацияда турат, кандайдыр-бир маселелер боюнча айрымдары окшошторго карата

аныктоочу болуп саналат, ошол эле учурда алардын айрымдарынын ролу башкалардан келип чыккан. Айрым функциялар үчүнчүлөрүн жүзөгө ашыруу үчүн шарттарды жана өбөлгөлөрдү түзөт, ал эми кийинкилери, өз кезегинде, төртүнчүлөрүнүн келип чыгышын жана өнүгүшүн жеңилдетет.

Бирок кантсе да мамлекеттин бардык функцияларынын ичинен бирөө эң башкы, артыкчылыктуу, негизги болуп эсептелет. Калган бардык функциялар, тигиндейинен же мындайынан, ага багыт алат, өзүнүн өнүгүшүнүн багыттарын жана темптерин, анын жакынкы, алыскы жана келечектүү чектерин аны менен аныктайт. Бардык калган функциялардын системасында анын жетектөөчү ролу талашкыс.

Башкы функция мамлекеттин иштешинин бардык формаларына, анын калган бардык функцияларына тикелей же кыйыр таасир этет. Ал кандайдыр мамлекеттин ишинин «өзөгүн», анын «визиттик карточкасын», образдуу айтканда анын «жүзүн» билдирет. Башкы функция биз аны азыр чечмелөөгө тийиш болгондой түрдө, мамлекеттин өнүгүшүнүн мурдагы этаптарында да башкысы болуп калышы мүмкүн эле, бирок ал учурда бул ролду иш жүзүндө ушундай болбогон башка функциялар аткарган, бирок бийликтин үстөмдүк күч-аракети менен аларга ушундай маани берилген. Азыркы мезгилде болсо коомдук өнүгүүнүн жүрүшү мамлекеттин функцияларын азыркы мамлекеттүүлүктүн табиятына жана мүнөзүнө толугураак жооп берген башка тартип боюнча кайра жайгаштырууга алып келди [15, 9-б.].

Мурда ата-мекендик юридикалык адабиятта совет мамлекетинин башкы функциясы чарбалык-уюштуруучу (башка сөз менен айтканда, экономикалык) функция деген пикир талашсыз болуп эсептелген.

Мамлекеттин жана укуктун төрт томдуу жалпы теориясында социалисттик мамлекеттин ишинин биринчи даражадагы мааниге ээ болгон коомдук өндүрүштү уюштуруу, ага жетекчилик кылуу, пландаштыруу, илимий-техникалык прогресс үчүн күрөш, эмгектин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу сыяктуу багыттары алда канча башкы жалпы багыттардын бири катары чарбалык-уюштуруу функциясын, башкача айтканда, негизги функцияны түзөт деп белгиленген.

Мамлекеттин функцияларынын проблемаларынын алдыңкы теоретици Н.В. Черноголовкиндин айтымы боюнча, «революциянын тарыхый милдети, эң оболу, социалисттик мамлекеттин башкы функцияларында – чарбалык-уюштуруу жана маданий-тарбиялык функцияларында ишке ашат» [128, 100-].

Мамлекеттин экономикалык функциясына анын ишинин башкы, негизги, жетектөөчү багыты катары көз караш азыркы ата-мекендик илимпоздордун айрым бир бөлүгү тарабынан кабылданды жана коомдук өнүгүүнүн азыркы этабына жайылтылды. Алсак, В.М. Сырыхтын айтымы боюнча, азыркы мамлекеттин ички функцияларынын системасында экономикалык функция чечүүчү мааниге ээ, ал өлкөнүн экономикасын башкарууга мамлекеттин каты-

шуусунун даражасын, өлкөнүн экономикалык күчтөрүнүн өнүгүшүнө көмөктөшүүгө же тоскоолдук кылууга, калктын экономикалык жана социалдык укуктарын турмушка ашыруу үчүн тиешелүү шарттарды түзүүгө анын кудуретин чагылдырат [110, 29-б.].

Соңку учурда мамлекеттин экономикалык функциясынын жетектөөчү ролу жөнүндө тезис шек туудура баштады. Социализмдин кризиси курчуган мезгилде мамлекеттеги чарбалык-уюштуруу функциясынын артыкчылыгын таанууга жана жарыялоого Р.З. Лившиц каршы чыкты: «Чарбалык-уюштуруу иши мамлекеттин башкы функциясы деп табылышы мүмкүн эмес, анткени бул коомдук турмушту сөзсүз жалпы мамлекеттештирүүгө алып келет. Социалисттик лагерде болуп өткөндөр аномалия болгон эмес. Эгерде мамлекет өзүнүн негизги функциясын экономикага ар тараптан кийлигишүү менен жетекчилик кылуудан көрсө, ал эми экономика дайыма коомдун негизин түзсө, анда ар тараптан мамлекеттештирүү сөзсүз болот. Өткөндүн сабактары кур кеткен жок жана экономиканы уюштурган мамлекетке кайра кайтуу болбойт деп эсептейли» [51, 13-б.].

Биз көрүп тургандай, Р.З. Лившиц мамлекеттин экономикалык функциясынын жетектөөчү ролун таанышы ал (жетектөөчү роль) сөзсүз түрдө бүткүл коомдук турмушту мамлекеттештирүүгө алып келе тургандыгына негизденет, анткени коомдук турмушта экономика дайыма коомдун негизин түзөт. Анын үстүнө бул далил бир жактуу эмес, себеби, бир жагынан алганда, экономика коомдун жашоо-тиричилигинин башкы чөйрөсү катары өзүнө мамлекет тарабынан кунт коюп көңүл бурууну талап кылат жана аны менен байланышкан мамлекеттин функциясы алдыңкы функциялардын ичине кирбей койбойт. Бирок, экинчи жагынан, бул функция өзүнүн артыкчылыктуу ролун аткарышынын натыйжалары коом үчүн терс жана кала берсе кайгылуу болуп чыгышы мүмкүн (аны толук мамлекеттештирүү).

Жыйынтыгында көрсөтүлгөн эки кырдаал (коомдун турмушунун башкы чөйрөсүнө багыт алуу жана мамлекеттин жогорку жигердүүлүгүнүн натыйжасында коомдун турмушунун бардык жактарын мамлекеттештирүү мүмкүнчүлүгү) бири-бирине «ыктоо» менен экономикалык функцияны мамлекеттин өкүм сүрүшүндө эң башкы ролго көрсөтүү күмөндүү болушуна алып келүүдө. Эгерде коомдук өнүгүүнүн (жогоруда көрсөтүлгөн экөөнүн) биринчиси – мамлекеттин ишмердиги коомдун турмушунун жетектөөчү чөйрөсү катары экономиканы камтышы аракетте болсо, мындай шектенүү келип чыкмак эмес. Бирок мамлекет экономиканы башкарышынын натыйжаларынан четтөө мүмкүн эмес, өзгөчө мамлекет ага кийлигишүүсүнүн мүмкүн болгон жана жол берилген чектеринен чыгып кеткен учурда коом үчүн зыяндуу болушу ыктымал. Мамлекеттештирилген болуу келечеги этият мамилени жана коомду мамлекеттин кучагына «сиңирип алышы» мүмкүн болгон потенциалды жайылтууда айрым «ооздуктоону» талап кылат.

Мамлекеттин башкы функциясы жөнүндө маселени чечүү учурунда бери болгондо эки факторду: тиешелүү мамлекеттин жаратылышын, анын социалдык жана башка багытын эске алуу керек. Тоталитардык жана авторитардык мамлекеттердин башкы функциясынын бир түрү бар, алар бул маселени чечүүгө таянган эрежелер либералдык-демократиялык мамлекетти эч канааттандырбайт. Тоталитардык жана авторитардык мамлекеттер инсанды өз максаттарына жетүүнүн каражаты деп эсептейт, ал эми либералдык-демократиялык мамлекет өзүнүн ишин адамдардын муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын канааттандырууга баш ийдирет, адамды өз ишинин жана камкордугунун борборуна коюуга умтулат. Азыр эл аралык укукта мамлекеттердин ишмердигин баалоо учурунда башкы позициялардын бирин «адамдык өлчөм» түзгөндүгү бекеринен эмес жана бул позиция тоталитардык жана авторитардык режимдердин эмес, либералдык-демократиялык өлкөлөрдүн жигердүү таасири аркасында таанылып олтурат.

Мамлекеттин социалдык жана башка багыты сыяктуу маанилүү кырдаалды эске алуу жагынан жогоруда белгиленген зарылчылык ар кандай режимдерде ар башкача ишке ашырылат. Биздин көз карашыбыз боюнча, азыр либералдык-демократиялык мамлекеттин негизги милдети бул мамлекет өкүлү болуп саналган коомдун мүчөлөрү тейлөө болуп эсептелет. Өз кезегинде, мамлекет коомдун мүчөлөрүн тейлеши адам укуктарын жана эркиндиктерин жарыя кылышы жана бекемдеши, аларга кепилдик бериши, турмушка ашырышы жана ыктымалдуу кол салуудан коргоосу аркылуу жүзөгө ашырылат. Адам укуктары жагынан либералдык-демократиялык мамлекеттин ишмердиги кеңейет, тереңдейт жана өркүндөйт, жаңы мазмун менен толукталат.

Мамлекеттин адам укуктары жагынан кеңейип бараткан ишмердигинен көрүнүп турган негизги милдети узак мезгил бою таптакыр көрүнгөн эмес, кандайдыр «уктап жаткан» абалда, потенцияда болгон. Мамлекеттин негизги социалдык жана башка милдетинин ролун башка факторлор (үстөмдүк кылуучу таптардын кызыкчылыктарын билдирүү, бир гана улуттун, конфессиянын, кландын, элитанын, партиянын жана башкалардын муктаждыктарын эске алуу) талашкан, алар бири-бирин алмаштырып, биринчи планга чыккан, андан соң көмүскөгө жашынган. Алардын ордуна башка факторлор келген, айрым мезгилдин ичинде мамлекетте «бийлик кылып» турган. Мамлекеттин социалдык жана башка милдеттеринде таптык негиздин үстөмдүгү өзгөчө узак болгон. Айрым учурларда ал иш жүзүндө басымдуулук кылган, бирок дайыма эле андап-түшүнүлгөн түрдө болгон эмес (кулчулук, феодалдык коом, капитализмдин алгачкы фазалары), ал эми башка учурларда (социалисттик түзүлүш) – ал ачык жарыяланып жана ырааттуу түрдө турмушка ашырылган. Социализмдин кризиси жана андан кийин келип чыккан өзгөрүүлөр мамлекеттүүлүк системасынын андан аркы дифференциациясына, алардын

көпчүлүгүн либералдаштырууга жана демократиялаштырууга алып келди.

Коомдун өнүгүшүндөгү либералдык-демократиялык багыт калкты тейлөө бара-бара мамлекеттин башкы социалдык жана башка милдетине айланып, анын ишинин борборуна жылып барышында маанилүү роль ойноду. Бул багыт россиялык юриспруденцияда мамлекеттин коргоо түзүмүнөн анын жарандардын укуктары менен эркиндиктерин коргоо багыты бөлүнүп чыгышы жагына жылыш байкалышына да таасир этти. Алсак, Л.Ф. Черданцев жарандардын укуктары менен эркиндиктерин коргоону мамлекеттин өз алдынча функциясы катары карайт [127, 115-б.].

Адам укуктарын бекемдөө, жарыя кылуу, камсыз кылуу, кепилдик берүү, коргоо жана аларды жүзөгө ашырууга көмөктөшүү менен байланышкан милдеттерди чечүүгө мурдагы бардык түрдөгү мамлекеттер ылайыкташпаганын белгилеп кетүү керек. Аларга мүнөздүү болгон этатизм белгилери адам укуктары жагынан ишти жандандыруу жөнүндө маселени коюуну кыйындаткан (же майнапсыз кылган): анткени көп (өзгөчө калктын төмөнкү жана орто катмарларынын өкүлдөрүнүн ичиндеги) адамдардын субъектигин алар тар, кыскартылган, толук эмес катары ойлогон, ушундан улам алар кеңири укуктарды берүүгө таптакыр муктаж эмес деп эсептелген. Бул маселелерге укуктук мамлекет концепциясы коомдук пикирде өзүнө жол ача баштаганда жана анын таасири астында мамлекеттик түзүлүштүн практикасында аны демократиялаштыруу жана гумандаштыруу жагына карай оң жылыштар байкалганда таптакыр башкача мамиле белгиленген. Укуктук мамлекетке түздөн-түз өтүү жөнүндө маселе күн тартибине коюлганда адам укуктарына карата мамиле түп тамырынан өзгөрүп, башкача мааниге ээ болду.

Узак мезгил бою россиялык юридикалык илимде адам укуктарын камсыз кылууга жана турмушка ашырууга кандайдыр-бир олуттуу көңүл бурулган эмес, ал эми бул жагынан мамлекеттин ишмердиги анын өкүм сүрүшүнүн мамлекеттин функцияларына тикелей же жок дегенде кыйыр мамилеси бар өзгөчө багыты катары каралган эмес.

Тыянактар:

1. Өткөн кылымдын 50-60-жылдарындагы мамлекет таануучу илимпоздорунун эмгектерине ылайык, социалисттик мамлекеттин ички функцияларынын тизмеси чарбалык-уюштуруучулук жана маданий-тарбиялык функцияларды, ошондой эле эмгектин өлчөмүнө жана керектөөнүн өлчөмүнө контролдук кылуу функциясын камтыган. Мамлекеттин ишмердиги үчүн бул тизмеде адам укуктары жагынан өз алдынча тургай, жок дегенде кандайдыр-бир экинчи даражадагы орун болгон эмес.

2. Кийинки жылдары, жаңы көз карандысыз мамлекеттердин чыңдалышы жана өнүгүшү менен, дүйнөдөгү кырдаал өзгөрүшү менен, адам укуктарына карата мамиле түп тамырынан өзгөрдү. Адабиятта либералдык-демократиялык идеологияга мү-

нөздүү болгон мамлекеттин башкы функциясы катары адам укуктары жагынан анын ишмердигине көз караш баса белгиленет. Ал негиздүү жана туура, азыркы мамлекеттин мүнөзүн эске алган көз караш болуп саналат, ал адамдардын жашоосунун оптималдуу шарттарын түзүүгө, алардын жөндөмүн жана өнөрүн табуу жана практикада ишке ашыруу, алардын жигердүүлүгүн өнүктүрүү үчүн өбөлгөлөрдү түзүүгө багытталган. Мындай көз караш мамлекеттүүлүктүн азыркы абалына жана келечектерине, анын социалдык, экономикалык, руханий милдеттерине шайкеш келет жана анын гуманисттик багытын ачык кылууга жана бекемдөөгө мүмкүндүк берет.

3. Айтылгандар экономикалык функциянын ролун төмөндөтүүнү жана кичирейтүүнү билдирбейт, аны ийгиликтүү жүзөгө ашыруу мамлекетке коомдун ургаалдуу өнүгүшүн камсыз кылууга, анын мүчөлөрүнүн бакубатуулугун арттырууга, өлкө дүйнөнүн кубаттуу өлкөлөрүнө көз каранды болуп калышына жол бербөөгө мүмкүндүк берет. Ушуга карабастан экономикалык функция маанилүүлүгү боюнча адам укуктарын бекемдөө, кепилдик кылуу жана коргоо жана аларды турмушка ашырууга көмөктөшүү функциясынан кийин турат.

Ошентип, мамлекет жөнүндө либералдык-демократиялык окуунун ченемдери боюнча курулган азыркы мамлекеттин функцияларынын иерархиясында адам укуктары менен байланышкан функция жогорку баскычты ээлейт, андан кийин экономикалык функция жайгашат. Эгерде алардын биринчиси либералдык-демократиялык мамлекеттин башкы максатын (адамдын статусун жана ролун жогорулатуу, анын жөндөмүн жана өнөрүн ачуу жана ишке ашыруу үчүн ага шарттарды камсыз кылуу, коомдун турмушунун ар кандай чөйрөлөрүнө анын катышуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу жана башкалар) объективдештирип, чагылдырып жана турмушка ашырса, экинчиси бул максатка жетишүү каражаттарына тиешелүү (калктын жашоо деңгээлин жогорулатуу, укуктар менен эркиндиктерди пайдалануунун материалдык мүмкүнчүлүктөрүн көбөйтүү жана башкалар).

Анын үстүнө аталган эки функция өз күч-аракеттерин толуктап турат, бири-бири менен тыгыз эриш-аркак аракетте, анын аркасында аларды жүзөгө ашырууда түпкү ийгилик да болот.

Литература:

1. Борубашев Б.И. Хрестоматия по истории государства и права Кыргызстана. Бишкек, 2008 г. - С.657.
2. Арабаев Ч.И. Кыргыз Республикасынын жарандык укугу. Окуу китеп. 1-бөлүк. Бишкек: «Нурас», 2009 г.
3. Шерипов Н.Т. Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу. Бишкек, 2015 г.
4. Бейшембиев Э.Дж. Кыргыз Республикасы: Генезис и современность. Вестник КГЮА, №2, 2005 г.

Рецензент: д.ю.н., профессор Шерипов Н.Т.